

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет мистецтв

Кафедра методики музичного виховання, співу та хорового диригування

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

(підпис) (прізвище, ініціали)
« ____ » _____ 2024 р.

Реєстраційний № _____
« ____ » _____ 2024 р.

РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ
МИСТЕЦТВА

Кваліфікаційна робота
студентки групи МХКм-23
ступеня вищої освіти «магістр»
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Музичне мистецтво)
Олексієнко Діани Вікторівни

Керівник:

доктор педагогічних наук, доцент

Ракітянська Людмила Миколаївна

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS ____ Кількість балів _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Кривий Ріг – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ МИСТЕЦТВА.....	6
1.1. Аналіз нормативних документів початкової освіти в контексті предмета дослідження	6
1.2. Сутність поняття «емпатія» у психолого-педагогічній літературі.....	10
1.3. Особливості розвитку емпатійних проявів в учнів молодшого шкільного віку.....	15
Висновки до розділу 1.....	22
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ.....	24
2.1. Характеристика методів розвитку емпатійних почуттів молодших школярів в навчально-пізнавальній діяльності.....	24
2.2. З досвіду використання емпатійних ігор під час педагогічної практики у Криворізькій гімназії № 26.....	30
2.3. Методичні рекомендації щодо розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва.....	34
Висновки до розділу 2.....	38
ВИСНОВКИ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	41
ДОДАТКИ.....	46

ВСТУП

Актуальність дослідження. У процесі реформування вітчизняної системи освіти, зокрема і початкової, Державними нормативними документами такими як: Концепція «Нова українська школа», Державний стандарт початкової освіти, Типові освітні програми визначені пріоритетні напрями реформування сучасної української школи, які орієнтують вчителя на їх активне впровадження в освітній процес. Серед реформаторських змін увага акцентується на посиленні виховного і розвивального компонентів навчання на засадах духовних, загальнолюдських цінностей, зокрема морально-етичних, таких як : гідність, чесність, повага до себе та до інших людей, турбота, шанобливе ставлення до довкілля тощо, які засвоюються і стають частиною внутрішнього, духовного світу дитини шляхом емоційного переживання. І в цьому контексті наголошується на важливості розвитку в учнів емоційно-чуттєвої сфери і таких її складових як емоційної культури, емоційного інтелекту, здатності до емпатії.

Феномен емпатії відноситься до психічних явищ, тому його природа і розвиток досліджується психологічною наукою, що знаходить відображення у наукових працях учених О. Вавринів, О. Власової, Л. Журавльової, І. Орищенко, Н. Шикирави та ін.

Педагогічний аспект проблеми розвитку емпатії як індивідуально-особистісної якості учнів вивчається вченими-педагогами Л. Грушею, О. Демченко, С. Драбинюк, В. Калошиним, Р. Кулаковим та ін.

Предметом спеціальних наукових досліджень є вивчення особливостей розвитку емпатії у молодших школярів, чому присвячені праці вчених О. Воронової, І. Коган, І. Огаренко, Д. Попової та ін.

Вітчизняними вченими також досліджується проблема формування у молодших школярів емоційної культури, емоційного інтелекту, емоційно-ціннісної складової у процесі вивчення різних видів мистецтв, що знайшло

відображення у наукових доробках учених О. Вашуленко, Т.Дорошенко, Л.Сіліної, М. Шпак та ін.

Вченими І. Матющенко, Т. Рябовол досліджувалася роль емпатії учнів у процесі соціально-психологічної адаптації.

Отже, широкий спектр дослідження різними науковими галузями феномену емпатії учнів засвідчує актуальність окресленої проблеми, що обумовило вибір теми кваліфікаційної роботи «Розвиток емпатії молодших школярів на уроках мистецтва».

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та перевірити на практиці ефективність методів розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати сучасні нормативні документи початкової освіти та науково-педагогічну літературу з теми дослідження.
2. Розкрити сутність феномену емпатії.
3. Схарактеризувати особливості розвитку емпатійних проявів в учнів молодшого шкільного віку.
4. Визначити систему методів розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва.
5. За результатами дослідження сформулювати методичні рекомендації щодо розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва.
6. Висвітлити результати дослідження в наукових публікаціях.

Об'єкт дослідження: розвивально-виховний процес на уроках мистецтва початкової школи.

Предмет дослідження: розвиток емпатії молодших школярів на уроках мистецтва початкової школи.

Методи дослідження. Для досягнення мети та завдань дослідження застосовано комплекс дослідницьких методів :

теоретичні (вивчення нормативних документів, аналіз наукових джерел, узагальнення психолого-педагогічної та методичної літератури, порівняння, цитування, систематизація теоретичного й практичного матеріалу дослідження);
емпіричні (бесіди, спостереження).

Апробація матеріалів дослідження :

1.Олексієнко Д. Тлумачення поняття «емпатія» в психолого-педагогічній літературі. *Актуальні проблеми мистецько-педагогічної освіти* : зб.наукових праць. Вип. 16 / ред. І. М. Власенко (відп. ред. О. І. Шрамко, О. О. Петренко). Кривий Ріг : ФОП Маринченко, 2024. С.71–73.

2. Олексієнко Д. В. Гуманізуючий вплив емпатійних ігор на уроках мистецтва початкової школи. *IV Міжнародна мультидисциплінарна студентська інтернет-конференція «Мозаїка наукових комунікацій»*. 8 листопада, 2024. Львів : національний університет ім. Івана Франка. С.211–213.

3. Олексієнко Д. Музичне мистецтво як засіб розвитку емпатії молодших школярів. *XV Всеукраїнська науково-практична конференція «Час мистецької освіти»*. 25 жовтня 2024 р. Харків (доповідь).

Практичне значення дослідження. Узагальнені результати дослідження, висвітлені у кваліфікаційній роботі, можуть бути використані вчителями початкових класів закладів середньої загальної освіти з метою розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва. Також матеріали дослідження будуть корисними для студентів-практикантів під час виробничої педагогічної практики.

Структура магістерської роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел, що нараховує 51 джерело, та додатків, розміщених на 46-58 сторінках. Загальний обсяг роботи 58 сторінок, обсяг основного тексту 45 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ МИСТЕЦТВА

1.1. Аналіз нормативних документів початкової освіти в контексті предмета дослідження

У державних нормативних документах початкової освіти, зокрема, Концепції «Нова українська школа» [34], Державному стандарті початкової освіти [15], Типових освітніх програмах для ЗЗСО (закладів загальної середньої освіти) [46] сформульовано базові засади реформування змісту й організації освітнього процесу в початковій школі, які спрямовують професійну діяльність вчителя на їх втілення в шкільну практику. Для обґрунтування актуальності проблеми розвитку у молодших школярів здатності до емпатії проаналізуємо у цьому контексті зміст нормативних документів з початкової освіти.

Ключовою реформою вітчизняної системи освіти є концепція «Нова українська школа» [34], якою визначена формула нової школи у вигляді 9-ти провідних напрямів, за якими вона має реформуватися (Таблиця 1).

Серед провідних напрямів реформи виокремимо два : наскрізний процес виховання, який формує цінності та орієнтація на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризм, що відповідає проблематиці нашого дослідження. Саме через реалізацію цих напрямів реформи передбачено посилення виховного і розвивального компонентів навчання на засадах духовних, загальнолюдських цінностей, зокрема морально-етичних (гідність, чесність, повага до себе та інших, турбота, шанобливе ставлення до довкілля тощо). «Найосвіченіша людина, – зазначається в концепції НУШ, – може стати найгіршим злочинцем, якщо не розуміє і не поділяє загальнолюдських цінностей. Нова українська школа буде формувати ціннісні ставлення, судження, які слугують базою для щасливого

особистого життя та успішної взаємодії з суспільством» [34, с. 23].

Таблиця 1

ФОРМУЛА НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ	
1	Новий зміст освіти, заснований на формуванні компетентностей, потрібних для успішної самореалізації в суспільстві
2	Умотивований учитель, який має свободу творчості й розвивається професійно.
3	НАСКРІЗНИЙ ПРОЦЕС ВИХОВАННЯ, ЯКИЙ ФОРМУЄ ЦІННОСТІ.
4	Децентралізація та ефективне управління, що надасть школі реальну автономію.
5	Педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між учнем, учителем і батьками.
6	ОРІЄНТАЦІЯ НА ПОТРЕБИ УЧНЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ, ДИТИНОЦЕНТРИЗМ.
7	Нова структура школи, яка дає змогу добре засвоїти новий зміст і набути компетентності для життя.
8	Справедливий розподіл публічних коштів, який забезпечує рівний доступ усіх дітей до якісної освіти.
9	Сучасне освітнє середовище, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання учнів, освітян, батьків не лише в приміщенні навчального закладу.

[Джерело : 34].

При усій значущості знань, умінь, навичок, які за концепцією НУШ інтегруються поняттям «компетентність», першочергового значення набуває наскрізний виховний процес, спрямований на формування учнів як моральних, духовно багатих, культурних особистостей, що забезпечується їхнім залученням до системи загальнолюдських цінностей (історичних, культурних, морально-етичних, соціальних, естетичних тощо), які виступають орієнтирами в діяльності людини і регулюють її поведінку. Виховання учнів на такій системі цінностей

сприяє сформованості в них гуманних, особистісних якостей, складовою яких є і здатність до емпатії.

Цей напрям реформування початкової освіти тісно пов'язаний з другими напрямом, який ми виділили – орієнтація на потреби учня в освітньому процесі, дитиноцентризм. Цей напрям означає зміну моделі навчання із знаннєво-орієнтованої на особистісно-орієнтовану, коли центром освітнього процесу є не знання, уміння, навички, якими має оволодіти учень, вивчаючи різні навчальні предмети, а розвиток його внутрішнього потенціалу, максимальне урахування його прав, здібностей, інтересів, уподобань, особистісних якостей, які потрібні кожній дитині для успішної реалізації себе у майбутньому. В цій моделі навчання знання, уміння, навички відіграють роль засобів розвитку внутрішнього потенціалу учня, який розглядається метою освітнього процесу.

У Державному освітньому стандарті початкової освіти [15] в освітній галузі «Мистецтво» сформульовані очікувані результати, які вчитель має досягнути на уроках мистецтва. Серед них: «Здобувач освіти: пізнає мистецтво, інтерпретує художні образи, набуваючи емоційно-чуттєвого досвіду, виявляє ціннісне ставлення до мистецтва; пізнає себе через художньо-творчу діяльність та мистецтво»; «творить відомими художніми засобами і способами для творення художнього образу. Імпровізує, експериментує, використовуючи відомі техніки художньо-творчої діяльності, звуками, ритмами, рухами»; «пізнає мистецтво, інтерпретує художні образи, набуває досвід емоційних переживань, виявляє ціннісне ставлення до мистецтва»; «взаємодіє з іншими особами через мистецтво, бере участь у колективній творчій діяльності; дотримується правил творчої співпраці; ділиться з іншими особами враженнями від сприйняття мистецтва та творчої діяльності; виконує різні дії/ролі у творчому процесі; регулює власний емоційний стан; ділиться емоціями від сприйняття мистецьких творів; творить для власного задоволення, розпізнає власні емоції від сприйняття мистецьких творів» [15].

Типова освітня програма початкової освіти [46] надає вчителям рекомендації щодо планування освітнього процесу для досягнення учнями обов'язкових результатів навчання, які визначені Державним стандартом. Серед них : Здобувач освіти «відтворює емоційні враження від твору мистецтва різними відомими засобами та способами (рухами, мімікою, лініями, кольорами тощо); «ділиться емоціями від сприйняття мистецьких творів; творить для власного задоволення вирізняє (із запропонованих) твори мистецтва, що змінюють або передають його настрій»; виявляє та характеризує враження, емоції від прослуханих музичних творів»; «бере участь у колективній творчій діяльності, дотримується правил творчої співпраці; ділиться з іншими особами враженнями від сприйняття мистецтва та творчої діяльності» [46].

В інструктивно-методичних рекомендаціях МОН щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році [22] йдеться про те, що реалізація Державного стандарту початкової освіти зумовлена особливостями освітнього процесу в умовах воєнного стану. У зв'язку з цим пріоритетності набуває забезпечення такого напрямку освітньої діяльності як посилення роботи щодо забезпечення соціально-емоційного розвитку учнів, зокрема і формування навичок самозарадності [22], що викликано емоційно чутливою ситуацією, пов'язаною з російсько-українською війною.

В інструктивно-методичних рекомендаціях МОН [22] наголошно, що ефективність «успішного особистісного зростання учнів зумовлюється увагою до формування навичок спілкування, співпраці, співпереживання, саморегуляції й самозарадності, позитивного мислення» [22]. Надаються рекомендації щодо формування емоційного інтелекту в учнів початкової школи.

Отже, аналіз нормативних документів з реформування початкової освіти показує, що серед інших завдань реформи особливе значення надається питанню такої організації й змісту освітнього процесу, який би забезпечив виховання учнів

початкової школи на загальнолюдських, морально-етичних цінностях, а також з урахуванням воєнного стану в країні особливої уваги потребує проблема соціально-емоційного розвитку учнів, що передбачає оволодіння ними навичками спілкування, співпереживання, саморегуляції, самозарядності, що можуть розглядатися показниками емпатії як особистісної, гуманної якості.

Отже, розвиток емпатії молодших школярів на уроках мистецтва ми розглядаємо важливим і актуальним завданням морально-естетичного виховання в сучасній українській школі.

1.2. Сутність поняття «емпатія» у психолого-педагогічній літературі

Теоретичний аналіз наукової літератури показав, що феномен емпатії в останні роки все більше привертає увагу науковців різних галузей знань, зокрема, психології, вікової психології, педагогіки, соціології.

Емпатія є предметом дослідження психологічної науки, яка вивчає психічні стани, психічні процеси, психічні властивості людини, завдяки яким вона взаємодіє з оточуючим світом, досягає успіху в усіх видах діяльності (навчальній, трудовій, професійній тощо).

Як складне психічне утворення емпатія досліджується вченими-психологами О. Вавринів [4], О. Власовою [8], Л. Журавльовою [17;18], І. Коган [26], О. Орищенко [36], О. Скрипченко [19], Н. Шикиравою [50] та ін. Вчені розглядають емпатію як складноорганізовану психічну якість, що проявляється у здатності відчувати та розуміти емоційні стани, переживання інших людей та співчутливо до цього ставитися. Як складноорганізована психічна якість емпатія відрізняється динамічним характером, що проявляється через послідовність таких психічних процесів як :

- сприйняття ситуації щодо емоційного стану іншого;
- емпатичне розуміння емоційного стану іншого;

- емпатична комунікація [4; 8; 17; 36].

О. Орищенко у своєму дисертаційному дослідженні «Диференційно-психологічний аналіз емпатії» [36] надає потенційні характеристики людини, яка володіє здатністю до емпатії. За її концепцією людина :

- виявляє терпіння до проявів емоцій з боку іншої людини;
- здатна зрозуміти внутрішній світ іншого;
- готова до адаптації свого сприйняття іншою людиною, щоб досягти більшого розуміння того, що відбувається з людиною.

Вчені висловлюють загальну думку про те, що емпатія як психічне явище має складну структуру у вигляді комплексу когнітивних, емоційних та поведінкових складових, що проявляються у міжособистісній соціальній взаємодії. На рисунку 1.1. зображена модель емпатії в єдності її складових:

Рис. 1.1. Складові емпатії [Джерело : 42]

За концепцією Т. Рябовол кожен з компонентів емпатії характеризується конкретними проявами :

- 1) когнітивний – як розуміння емоційного стану іншої людини без зміни власного стану;
- 2) емоційний – як співпереживання і співчуття іншій людині;

3) поведінковий – як активна підтримка іншого та надання допомоги [42].

Розглядаючи емпатію як здатність людини до спілкування, В. Креденцер [28, с.110] виділяє такі її види :

- емоційна емпатія, заснована на механізмі копіювання моторних і афективних реакцій іншої людини;
- когнітивна емпатія базується на інтелектуальних процесах порівняння, аналогії;
- поведінкова емпатія проявляється як здатність людини передбачити афективні реакції іншої людини у конкретних ситуаціях.

Ряд вчених досліджують педагогічний аспект проблеми емпатії, вивчають особливості емпатійних проявів в учнів молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу. Це наукові праці : О. Воронової [9], В. Калошина [23], І. Коган [26], О. Кудряшової [29], Р. Кулакова [30], Т.Ткачук [47] та ін. Вчені наголошують, що саме в початковій школі, коли учні вчаться спілкуванню один з одним, вчаться працювати в колективі, взаємодіяти між собою в різних видах навчальної діяльності, важливо приділяти особливу увагу формуванню в них сприйняття і розуміння іншого як значущої і цінної людини, до якої потрібно ставитися з увагою і повагою, доброзичливо і щиро. Цей аспект освітнього процесу пов'язаний із завданням соціалізації учнів, формуванням у них здатності працювати в колективі, розуміти інших, проявляти небайдуже ставлення, вибудовувати міжособистісні емоційно-позитивні стосунки [9; 29; 30].

О. Кудряшова, Р. Кулаков підкреслюють у своїх працях важливість вивчення вчителями індивідуальних особливостей учнів, характер їхніх взаємовідносин з іншими і здатність до емпатійних проявів. Такий діагностичний підхід, вважають науковці, дозволить вчителю скоригувати освітній процес у потрібному напрямку [29; 30]. Емпатійні прояви учнів, на думку вчених, допомагають їм краще розуміти навколишній світ, оточуючих людей і себе в цьому світі, хоча рівні й характер емпатії в учнів можуть відрізнятися. В одних

учнів може бути яскраво виражена емоційна складова емпатії, в інших – когнітивна або поведінкова. Завдання вчителя полягає в тому, щоб гармонійно розвивати в учнів здатність до емпатії в єдності трьох складових.

На думку І. Матющенко [33], емпатійні прояви людини є не лише показником розвинутої емоційно-чуттєвої сфери, здатності до співчуття й співпереживання, а засвідчують сформованість морально-етичних якостей, таких як доброта, людяність, повага, турбота, бажання допомогти іншому. Тому завдання розвитку здатності до емпатії в учнів – це не лише процес розвитку їхньої емоційно-чуттєвої сфери, а й формування моральних мотивів на користь інших людей [33].

Вчені підкреслюють, що дослідження процесу розвитку емпатії учнів в освітньому процесі сприятиме вдосконаленню методичних підходів, засобів, форм роботи під час викладання навчальних предметів, знаходженню найбільш ефективних шляхів вирішення проблеми формування в них особистісних, морально-етичних якостей.

Варто підкреслити, що питання розвитку емпатії у молодших школярів пов'язується з проблемою соціалізації учнів, з оволодінням ними соціальними навичками. Вважається, що період навчання дітей у початковій школі є критичним і найбільш сприятливим для формування соціальних навичок, включаючи здатність сприймати почуття інших [37]. Д. Попова, Ю.Подкопаєва розглядають емпатію провідною соціальною емоцією, що є складовою соціальної компетентності людини і проявляється у здатності сприймати й емоційно реагувати на переживання іншого [37].

Як суб'єктивне сприйняття іншої людини, емпатію також розуміють як здатність паралельно переживати ті емоції, які виникають у іншої людини під час спілкування з нею. Вчені наголошують, що емпатія є складовою соціальної компетентності, яка відіграє важливе значення у міжособистісній взаємодії з

оточуючими людьми, забезпечуючи взаєморозуміння, взаємоповагу, взаємодопомогу, емоційно-позитивні взаємовідносини [19].

У цьому контексті емпатія як особистісна якість людини, що проявляється у повазі до іншого, здатності до розуміння, відчуття його емоційного стану й співчутливого ставлення, є показниками моральності людини, доброго й небайдужого ставлення до іншого. Виховання учнів на морально-етичних цінностях формує в них морально-етичні основи особистості, серед яких здатність до емпатійних проявів.

Особливо важливо, як підкреслюють вчені, розвивати цю здатність у молодших школярів саме на етапі початкової школи, оскільки в цей період закладаються основи багатьох базових соціальних, морально-етичних навичок.

Грунтуючись на наукових поглядах учених, ми будемо розуміти емпатію молодших школярів як особистісну якість, що проявляється у повазі до іншої людини, здатності розуміти й відчувати її внутрішній психоемоційний стан, проявляти співчутливе ставлення до неї.

Отже, аналіз наукової літератури свідчить, що феномен емпатії є предметом дослідження психологічної науки. Вітчизняними вченими також досліджується проблема емпатії в педагогічному аспекті як формування в освітньому процесі здатності учнів початкової школи до емпатійних проявів. Важливим висновком учених є положення про важливість формування й розвитку емпатії у молодших школярів як особистісної, морально-етичної якості, що є складовою соціальної компетентності та сприяє успішній соціалізації та активній взаємодії з іншими.

1.3. Особливості розвитку емпатійних проявів в учнів молодшого шкільного віку

Вікова психологія визначає молодший шкільний вік як період у житті дитини від 6-7 до 11 років, коли змінюється соціальна роль дитини, для якої завершується етап дитинства і роль дошкільняти, і опановується новий вид діяльності – навчання і нова соціальна роль молодшого школяра (зрілої дитини) [7]. Змінюється і провідний вид діяльності молодшого школяра – з ігрової на навчальну, основою якого є навчально-пізнавальна діяльність та пізнавальний інтерес. Окрім навчальної діяльності молодші школярі опиняються в нових для них стосунках з ровесниками-однокласниками, вчителями, що поступово формує в них комунікативну спроможність, певну модель спілкування та міжособистісної взаємодії з іншими. Вперше з'являється відчуття власного «Я» та усвідомлення й відчуття себе в системі людських взаєностосунків, формуються погляди на стосунки між людьми.

Л. Журавльова підкреслює, що учні на уроках і в позанавчальний час залучаються до колективної співпраці, роботі в команді, що формує в них відчуття товариствськості, дружби, взаємопідтримки, а це, в свою чергу, сприяє формуванню емпатійних проявів. У цей період учні набувають перший життєвий досвід комунікації і пов'язаний з ним досвід еоційно-ціннісного ставлення до інших [17].

За твердженням науковців саме молодший шкільний вік є сензитивним для розвитку емпатійних почуттів, це період найсприятливіших умов для розвитку емпатії, оскільки для нього характерний розвиток рефлексії, яка дає змогу дитині свідомо оцінювати свої власні вчинки та оцінювати вчинки інших людей з точки зору моралі [9]. Учні цього віку проявляють чутливість й сприйнятливність до впливу зовнішнього, освітнього середовища. Для них характерним є наслідування діям вчителя, тому дуже важливим є його авторитет для своїх

учнів, які сприймають вчителя як добру, справедливу, чуйну людину, яка завжди зрозуміє і допоможе. На такого вчителя, як правило, учні хочуть бути схожими [39].

Значення емпатійних почуттів у процесі соціалізації учнів підкреслює і Т.Ткачук [47]. Активність формування пізнавальних процесів, таких як, увага, мислення, сприйняття, пам'ять учнів початкових класів, вказує на те, що вони починають більш свідомо і обережно виражати свої почуття, особливо негативні. І це пов'язано з появою уміння розрізняти ситуації, в яких можна або не можна проявляти більшу емоційність. Учні цього віку починають усвідомлювати значення взаєморозуміння між людьми, але ще не завжди вміють його досягати. Саме через активне спілкування з однолітками вони можуть навчитися емпатійним проявам, які допоможуть їм розуміти і реагувати на емоції інших і краще контролювати і володіти власними емоціями. «Таким чином, – роблять висновок вчені, – молодший шкільний вік є періодом, коли починається формування емпатії та навичок співпереживання, що є важливим для подальшого соціально-емоційного розвитку» [14, с. 65].

Разом з тим, дослідники [12; 14; 23] вказують на низку негативних факторів, що мають вплив на формування й розвиток емпатійних проявів молодших школярів, серед яких : неповага до учня; неприйняття його як рівноправного суб'єкта освітнього процесу, співпраці; створення ситуації тиску й дискомфорту для учня; неправильно організоване спілкування вчителя з учнем, що проявляється у відсутності педагогічного партнерства і підтримки учня, довірливого й чуйного ставлення до нього.

Визначені негативні фактори впливу на процес формування й розвиток емпатії у молодших школярів спричиняють в них відповідну негативну реакцію у вигляді емоційних розладів, таких як імпульсивність, тривожність, агресія тощо. Відсутність емоційно-позитивного ставлення до учня, його підтримки з боку вчителя створюють для нього труднощі в спілкуванні з вчителями,

однокласниками, викликають недовіру, емоційну нестриманість, некеровану поведінку, знижують потребу в досягненнях успіху, провокують пасивність та депресійний стан. Зазначені негативні фактори, які, на жаль, мають місце в шкільній практиці, негативно впливають на процеси формування й розвитку емпатійних проявів в учнів молодшого шкільного віку.

Отже, розуміння і урахування можливого впливу негативних факторів на формування емпатійних проявів в учнів дозволяє вчителю, батькам передбачити і запобігти такій ситуації, продумати і створити емоційно-позитивне, освітнє середовище, яке буде слугувати ефективному формуванню в учнів позитивних, морально-етичних якостей, зокрема і емпатійних почуттів.

На значенні виховного процесу у формуванні та розвитку емпатії учнів акцентує Р. Кулаков [30, с. 92], який вважає, що зданість до співчуття й співпереживання у молодшого школяра залежить передусім від виховного впливу. Важливе таке виховання, яке спрямоване на розуміння почуттів інших людей. Навчити молодшого школяра розуміти і розпізнавати емоційні переживання інших людей можливо шляхом навчання його усвідомлювати власні емоції. Важливо навчити учня усвідомлювати те, що він відчуває у даний момент. Правильно побудоване педагогічне спілкування, підкреслює Р. Кулаков, відіграє неабияку роль у розвитку емпатії учнів, оскільки вчитель часто є еталоном для наслідування для них. Сприймання, усвідомлення, оволодіння морально-етичними нормами середовища, оточення, в якому перебуває дитина, допомагає їй засвоїти і адаптуватися до цих норм, будувати свої взаєностосунки на цих нормах і правилах, які з часом перетворюються на внутрішні, морально-етичні переконання дитини. Відсутність активного спілкування дитини в школі, вдома, з однолітками в різних життєвих ситуаціях суттєво обмежує її в емоційних переживаннях цих ситуацій, а відтак, обмежує і в розумінні власного емоційного стану та емоційного стану інших. «Таким чином, розвиток емпатії у молодших школярів залежить від виховання, спілкування та взаємодії з

оточуючими» – робить висновок Р. Кулаков [30 , с. 92]. На його думку, одне з найскладніших завдань виховання полягає саме в тому, щоб навчити дитину «бачити та відчувати людей» [30].

У дисертаційному дослідженні І. Коган «Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку» [26] авторка робить висновок про те, що розвиток емоційної сфери молодших школярів відіграє значну роль у формуванні когнітивних процесів, сприяючи інтелектуально-мисленнєвому розвитку та формуванню свідомості молодших школярів. У цьому віці у них формується здатність свідомо засвоювати інформацію, підлягає розвитку увага та удосконалюються навички раціонального використання знань в практичній діяльності [26]. Розвиток емпатії у молодших школярів, вважає дослідниця, є невід'ємною частиною формування їх як особистостей, виховання у них культури міжособистісної взаємодії, здатності не лише розуміти й керувати своїми почуттями та переживаннями, а й розуміти емоційний стан іншого. Саме розвинута емпатія є необхідною складовою емоційно-почуттєвої сфери, емоційної культури особистості.

У психолого-педагогічній літературі [12; 14; 40; 51] період шкільного навчання характеризується як етап інтенсивного соціального, психологічного та особистісного розвитку дитини. Вчені-психологи, вказуючи на сензитивність цього періоду у формуванні емпатійних здібностей учнів, підкреслюють, що саме у цей період учні оволодівають моральними цінностями, такими поняттями як «добро», «зло», «чесність», «гідність» тощо. Засвоєні та емоційно пережиті знання у цьому віці характеризується психологічною стійкістю. Тому неухвага до цього питання з боку вчителя, недоліки у розвитку та вихованні молодших школярів як особистостей будуть мати негативні наслідки в наступні вікові періоди, які важко буде компенсувати. Характерна властивість учнів цього віку – активне прагнення до спілкування із однолітками у різних видах діяльності створює певне підґрунття для формування емоційно-позитивних колективних

взаємовідносин, побудованих на процесах співдіяльності, співпраці, співчуття й співпереживання [12; 14; 40; 51].

Вчені підкреслюють значення формування емпатії в учнів молодшого шкільного віку як процесу формування моральних мотивів, діяльності на користь інших людей. Володіючи емпатійними здібностями учень вчиться долучатися до світу переживань інших людей, у нього формується уявлення про небайдуже й співчутливе ставлення до іншої людини, розуміння важливості емоційного благополуччя інших людей [26].

Є. Сімак [45] підкреслює значення музичного мистецтва у виховному процесі в силу особливостей його природи, як найбільш емоційно виразного мистецтва, яке може стати ефективним засобом розвитку у молодших школярів емпатійних здібностей. Залучення учнів до активної музично-пізнавальної діяльності на уроках мистецтва, оволодіння ними умінням сприймати й чути музику, перейматися її емоційно-образним змістом, аналізувати й розмірковувати про неї, є тим педагогічним інструментом, який, за умови методично грамотної побудови уроку, сприятиме оволодінню учнями здатністю до співпереживання музичним образам, а відтак – і іншим людям.

Проблему розвитку емпатійних здібностей учнів на уроках мистецтва досліджували Т. Дорошенко, Л. Сіліна [16]. Науковці виокремили характерні ознаки проявів емпатії молодшими школярами в процесі музично-пізнавальної діяльності. Серед таких проявів вони називають :

- співпереживання як прояв власних емоцій, що викликані під час сприймання музичного твору, його персонажу;
- усвідомлення власних емоцій, що виникли під час сприйняття музики;
- відтворення власних емоцій в мистецько-творчій діяльності (пластичне інтонування, малюнок, вірш тощо);
- емпатійне ставлення до автора мистецького твору;

- міжособистнє спілкування з однокласниками з приводу сприйнятого твору мистецтва, обмін думками й емоціями [16].

У дисертаційному дослідженні «Педагогічні умови виховання емоційної культури дітей молодшого шкільного віку» Л. Груша [12] висловлює думку про те, що на уроках мистецтва учні здатні переживати широкий спектр різних емоційних станів завдяки різнохарактерним творам, що передаються їх авторами. Сприймаючи мистецькі твори, знайомлячись з різними персонажами, що відтворені в них, переймаючись їхнім емоційним станом, учні вчаться розуміти почуття інших, співпереживати їм. Учні також навчаються сприймати й розуміти особливу мову мистецтва, невербальну, яка провляється, наприклад, через тембр музичного інструменту чи голосу, певну жестикуляцію, міміку, які допомагають їм зрозуміти загальний емоційно-образний зміст твору та відтворені автором емоційні стани інших людей [12].

Важливим моментом в мистецько-пізнавальній діяльності молодших школярів є її колективний характер, який дозволяє кожному відчувати себе частиною колективу, частиною загальної справи, результат якої залежить від старань кожного учасника. Участь у хоровому співі, музикуванні на шумових дитячих інструментах, музично-ритмічні рухи, коли учні вчаться не тільки сприймати, а й відтворювати певні емоційні настрої і характер, є важливими видами музичної діяльності на уроках мистецтва. У цих видах діяльності, колективній музичній творчості і формується сприйняття й розуміння іншого, взаємоповага та відповідальність за спільні результати.

Л. Масол [32] вказує на різноманітність педагогічних методів і прийомів для розвитку й стимулювання проявів емпатії у молодших школярів. Серед них вона називає такі: аналіз мистецьких творів, бесіда з приводу прослуханих музичних творів, слухова та зорова наочність, ігровий метод, комплекс мистецтв, творчі завдання тощо. Важливою умовою на уроці є створення відповідної емоційно-насиченої атмосфери завдяки застосуванню різних видів мистецької

діяльності та комплексу методів та прийомів, а також важливо створювати атмосферу взаємоповаги, підтримки учнів, доброзичливості й довіри між вчителем і учнями. Саме в такій атмосфері учні будуть себе відчувати захищено, комфортно, що сприятиме вільному висловлюванню кожного, вільному прояву власних емоцій. Учні не будуть переживати з приводу неправильної відповіді, а навпаки, будуть бачити зі сторони вчителя підтримку і повагу до їхньої думки, оцінки, емоційного стану. Особливо учні люблять колективні творчі завдання, які дають їм змогу фантазувати, створювати, співпрацювати в команді. Така взаємодія під час виконання творчого завдання навчає учнів дослухатися один до одного, враховувати думку інших, відчувати їхній емоційний стан та настрій.

Вчені підкреслюють роль вчителя у формуванні та розвитку емпатійних здібностей учнів, наголошують на професійних якостях, що мають назву «педагогічна майстерність», «педагогічний артистизм» [40; 41; 51]. Залучати учнів до світу мистецтва, сповненого глибоким емоційно-виразним змістом, повинен вчитель, який володіє яскравою, образно-емоційною, інтонаційно-виразною мовою, багатою на порівняння, епітети, асоціації. Вчитель, який володіє вербальними і невербальними засобами педагогічної техніки, тобто технікою мовлення, власним голосом, мімікою, пластичними жестами, технікою виразного прояву власних почуттів аби бути переконливим у своїх поясненнях учням, аби мати на них емоційно-позитивний вплив, «заряджати» емоційним змістом музичного твору. Вчитель повинен уміти керувати власним емоційним станом, тобто бути здатним до психічної саморегуляції, уміти управляти власним емоційним станом, перевтілюватися в образ персонажа з мистецького твору, володіти методами навіювання тощо.

Отже, молодший шкільний вік відрізняється особливостями розвитку емпатійних здібностей, які полягають передусім в тому, що цей вік вважається сензитивним, найсприятливішим для розвитку емпатійних проявів учнів. Саме в

цьому віці закладаються основи морально-етичного виховання, учні набувають досвід міжособистісного спілкування, взаємодії, який їм допомагає «бачити і чути» іншу людину й розуміти її внутрішній, емоційний стан. Особливу роль у формуванні та розвитку емпатії молодших школярів відіграють уроки мистецтва, на яких учні, залучаючись до різнохарактерних мистецьких творів, вчаться через їхній емоційно-образний зміст розуміти емоційний стан відтворених у мистецтві образів та персонажів.

Висновки до розділу 1

1. Актуальність проблеми розвитку емпатії молодших школярів обумовлена необхідністю оволодіння ними базовими соціальними навичками як умовою успішної і ефективної міжособистісної взаємодії у подальшій життєдіяльності. Здатність до емпатії, чуйність, небайдужість – ті особистісні якості, які дозволяють людині розуміти, відчувати й проявляти повагу до іншого, небайдуже ставлення, що сприяє взаєморозумінню й позитивно-емоційному спілкуванню між людьми.

2. Аналіз нормативних документів загальної музичної освіти свідчить, що серед реформаторських змін в сучасній українській школі виключно важливе значення надається вихованню учнів на засадах загальнолюдських, морально-етичних цінностей, що передбачає оволодіння ними навичками гуманного ставлення до інших, спілкування, співпереживання, що можуть розглядатися показниками емпатії як особистісної якості. Розвиток емпатії молодших школярів на уроках мистецтва ми розглядаємо важливим і актуальним завданням морально-естетичного виховання в сучасній українській школі.

3. Грунтуючись на наукових поглядах учених, ми розуміємо емпатію молодших школярів як особистісну якість, що проявляється у повазі до іншої

людини, здатності розуміти й відчувати її внутрішній психоемоційний стан, проявляти співчутливе ставлення до неї.

4. Емпатія як особистісна якість молодшого школяра є складним структурним утворенням, до якого належать : емоційний компонент у формі співпереживання, співчуття; когнітивний компонент у формі розуміння емоційного стану іншої людини; поведінковий компонент у формі активної співучасті та емоційної підтримки іншого.

5. Молодший шкільний вік вважається найбільш сприятливим для формування й розвитку емпатійних зібностей учнів молодшого шкільного віку, оскільки саме в цей період вікового зростання в учнів закладаються основи морально-етичного виховання.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Характеристика методів розвитку емпатійних почуттів молодших школярів в навчально-пізнавальній діяльності

Одним із елементів освітнього процесу у ЗЗСО є методи, які в педагогіці тлумачаться як способи досягнення результатів, визначених завданнями навчання [49]. Вченими підкреслюється, що від уміння вчителя правильно обрати метод навчання залежить ефективність освітнього процесу. На уроках у закладах загальної середньої освіти вчитель використовує комплекс методів, спрямованих на вирішення дидактичних, розвивальних та виховних завдань уроку. В педагогічній літературі описані методи, які доцільно використовувати на уроках мистецтва у процесі формування та розвитку емпатії учнів молодшого шкільного віку. Схарактеризуємо ці методи.

Метод пояснення. В словесній формі учитель пояснює учням на уроці тему, ключові поняття, зміст і характер музичних творів, що сприймаються і відтворюються учнями. В різних видах музичної діяльності, які застосовуються на уроці, вчитель пояснює учням завдання, пов'язанні з формуванням в учнів практичних умінь та навичок, зокрема, уміння аналізувати музичний твір, визначати його емоційно-образний зміст, характеризувати персонажа музичного твору (наприклад, у пісенному жанрі). Пояснення повинні бути доступними, зрозумілими для учнів.

Метод бесіди. Проводиться у діалоговій взаємодії і передбачає запитання-відповідь. Така форма спілкування стимулює учнів до активної співучасті, активного мислення, пошуку правильної відповіді на запитання. Бесіда використовується як форма поведіння аналізу музичного твору, коли на

запитання вчителя щодо змісту і характеру музичного твору учень добирає потрібні слова, пояснює свою думку, вчиться її висловлювати.

Метод аналізу музичного твору. Цей метод використовується з метою навчання учнів не поверхово сприймати музичний твір, а розуміти його зміст : про що цей твір; який його емоційний настрій; про що він розповідає; чому він нас вчить (твір пісенного жанру).

Метод слухової наочності. Передбачає прослуховування музичного твору на уроці не менш ніж два рази, після чого учні можуть його аналізувати, маючи слухові уявлення про нього.

Метод візуалізації. Використовується з метою посилення емоційного враження учнів на фоні музичного твору, що звучить. Цей метод вважається особливо ефективним і важливим на уроках початкової школи поскільки наочний характер мислення молодших школярів вказує на те, що їм значно легше сприймати навчальний матеріал зором, аніж слухом.

Метод порівняння. Сприяє розвитку розумових здібностей учнів шляхом виконання розумової операції порівняння. Також у процесі порівняння різнохарактерних творів чи частин твору, учні вчать на основі власних слухових уявлень визначати і розрізняти на слух емоційний характер твору. Порівнюючи, наприклад, частини п'єси Л. Бетховена «Весело. Сумно», учні вчать аналізувати її різнохарактерні частини, відчуваючи і усвідомлюючи різницю в емоційному відтворенні мажорного і мінорного характеру.

Метод узагальнення. Використовується наприкінці аналізу-бесіди про музичний твір, пісню, коли під час обговорення учні за допомогою вчителя роблять висновки, в яких фіксується їх розуміння характеру відтвореного емоційного змісту. У відповідності до певного змісту, наприклад дитячої пісні, робиться висновок морально-етичного характеру.

У педагогічній літературі також описано переваги ігрового методу, як найбільш улюбленого для учнів молодшого шкільного віку. Вважається, що

молодші школярі міцніше і легше засвоюють навчальну інформацію, коли вона поєднується з елементами дидактичної гри. Саме гра природньо залучає учнів до активної, спільної взаємодії усіх учасників гри, дозволяє експериментувати, фантазувати, перевтілюватися, що і робить її найбільш улюбленою формою роботи на уроці. Дидактична гра є невід'ємною складовою уроку у початковій школі. Вона допомагає створити емоційно-піднесену атмосферу уроку, коли учні не бояться помилитися, коли вони відверто виражають себе емоційно, відчують себе більш вільно, що сприяє природньому прояву їхніх справжніх емоційних переживань і відчуттів, що і розумовій активності, засвоєнню навчального матеріалу.

З методичної точки зору дидактична гра сприяє розвитку інтелектуальних, комунікаційних та емоційних здібностей учнів, оскільки передбачає командну роботу, де учні вчаться взаємодіяти, співпрацювати з іншими для досягнення бажаного результату. Ігрові ситуації часто мають морально-етичний зміст, коли учні оволодівають знаннями про морально-етичні норми ставлення до інших людей (поваги, доброзичливості, турботи, уваги), норми поведінки з іншими людьми (чуйність, доброта, співчуття, жалість, допомога, підтримка) тощо. Ігрові ситуації з домінуванням емоційного змісту допомагають учням краще пізнавати власні емоції, розпізнавати емоції інших, сприяють формуванню здатності до емпатійних проявів, до співпереживання.

Вченими [23] підкреслюється ключова роль вчителя у правильній організації ігрової діяльності учнів. Функції вчителя полягають у :

- плануванні та виборі гри як методу навчання на уроці; визначенні її дидактичної мети;
- організації освітнього середовища : створення необхідних умов для проведення гри (пояснення учням ходу гри; створення емоційно-позитивної атмосфери, в якій кожен з учасників буде відчувати себе комфортно і впевнено;

- спостереженні за ходом гри, поведінкою кожного учасника гри, допомога і підтримка учнів для забезпечення активної взаємодії між ними;
- оголошенні результатів і колективному обговоренні гри : аналіз ходу гри, активності кожного учасника, отриманих вражень та досягнутих результатів, створення ситуації «успіху» для всіх учасників гри.

Серед широкого вибору дидактичних ігор в педагогічній практиці важливе місце посідає емпатійна гра, яка несе в собі глибокий гуманістичний зміст і задовольняє потребу молодших школярів в ігровій діяльності як найбільш улюбленій у цьому віці. Гра дає змогу вчителю цілеспрямовано впливати на свідомість учнів, досягати визначеної мети. Емпатійна гра вчить учнів відчувати та усвідомлювати власні емоції та емоції інших людей, розуміти внутрішній стан іншого, що викликає в них відповідну реакцію співпереживання і співчуття.

Наводимо приклади емпатійних ігор для молодших школярів, описані у педагогічній літературі, які пропонуються використовувати як у навчальний, так і позанавчальний час :

«Впізнай емоцію». Учням пропонуються фотографії із зображенням на обличчях дітей різних емоцій : радості, суму, тривоги, страху, зла. Учні повинні назвати кожну емоцію за фотографією і схарактеризувати її : як виглядає людина, яка радіє ? людина, яка сумує ? людина, яка тривожиться за щось ? людина, яка боїться ? людина, яка виражає злість ?

Рольова гра. 1 варіант. Така гра дозволяє учням на певний час перевтілитися, наприклад, у лікаря, який допомагає хворій людині, заспокоює її, пропонує ліки. Або перевтілення у робітника приюту для тварин, який любить їх і піклується про їхній стан, стежить щоб ніхто не ображав тваринок. Рольові ігри формують в учнів здатність до співчуття, прояви доброти і турботи.

2 варіант. Учням пропонується в різній формі (намалювати, передати через пластику рухів, мімікою і жестами) відтворити особливості емоційного стану певного персонажу «доброго» і «недоброго» (казкового, з мультфільма, пісні).

Усвідомлення учнями емоції «доброго» і «недоброго» персонажа формує в них уявлення про добру і недобру людину. Інші учні класу мають вгадати цього персонажа і схарактеризувати його.

Моделювання емоцій. Учні пропонується відібрати зі «Словника емоцій» будь-яку емоцію і відтворити її у будь-який спосіб. Учень повинен пояснити, що означає ця емоція для людини. Це допомагає учням усвідомлювати різнохарактерний зміст емоцій людини.

Художнє читання з інсценізацією. Метод передбачає читання вголос, інсценізацію і обговорення вірша, що має гуманний зміст. Колективний висновок на основі аналізу-бесіди : про що цей вірш, чому він нас вчить, що ми повинні запам'ятати ?

Спіймай в долоні. 1 варіант. Один з учнів перелічує казкових персонажів і серед них один персонаж - недобрий, злий. Завдання полягає в тому, щоб інші учні впізнали недоброго казкового персонажа і спіймали його в долоні й засудили. Після цього учні повинні пояснити, чому вважають його недобрим.

2-й варіант гри. Учень перелічує казкових персонажів, один з яких – добрий, позитивний, якого учні повинні спіймати в долоні і схвалити його за доброту.

«Посміхнися друзям». Гра вчить учнів керувати власними емоціями і позбавлятися негативних, перейматися добрим ставленням до оточуючих. Обирається в класі учень, у якого негарний і недружній настрій до інших. Йому пропонується взяти в руки спеціальний, «чарівний» мішечок, в який «збирається» весь негативний настрій. Учень «віддає» свої негативні емоції, настрої в цей мішечок і у нього змінюється настрій. Умова гри – в кінці учень зав'язав мішечок з негативними емоціями і з добрим і позитивним настроєм, і побажанням «доброго дня» посміхнувся усьому класу.

«SMS другу». Ця гра спрямована на формування в учнів уміння проявляти

увагу і підтримку іншій людині. Учням пропонується завдання : написати своєму другу, який хворіє, SMS і висловити свою турботу, підтримати його своїми словами. Після того як діти відправили SMS своїм друзям (умовно), вони обмінюються між собою тими побажаннями, які надіслали.

«Назви емоції». Гра спрямована на усвідомлення учнями емоцій та розширення їхнього словникового запасу щодо людських емоцій. Учням пропонується погратися з уявним м'ячем по двоє. Перекидаючи уявний м'яч один одному учні по черзі називають будь-яку емоцію, як позитивну, так і негативну, яку знають і пам'ятають. Повторювати одну і ту саму емоцію не можна. Перемагає той, хто останнім називає будь-яку емоцію.

«П'ять позитивних слів». Гра «П'ять позитивних слів про близьку людину» вчить учнів «бачити і цінити інших». Учням пропонується схарактеризувати позитивні риси близької їм людини : мами, тата, бабусі, дідуся, друга. Учні по черзі називають по п'ять позитивних слів на адресу близької людини, тим самим вчать бачити іншу людину, оцінювати її позитивні риси як цінні і значущі, вчать виражати і усвідомлювати власні емоції по відношенню до іншого.

«Моя улюблена домашня тваринка». Гра спрямована на формування уміння учнів розуміти і виражати власні добрі почуття до своїх домашніх улюбленців. Учням пропонується розповісти про свою улюблену домашню тваринку і про свої емоції до неї. Учні можуть користуватися «Словником емоцій». Гра завершується колективною бесідою про домашніх та бездомних тварин і ставлення до них.

«Подаруй нам посмішку». Гра вчить учнів регулювати власні емоції, заряджатися позитивним настроєм, дружньо ставитися до оточуючих людей. Учням пропонується помістити у «чарівний» мішечок усі образи, переживання, тривогу, негативні емоції, взятися дружньо за руки і посміхнутися один одному із побажаннями «доброго дня».

Отже, знання і використання вчителем в шкільній практиці комплексу методів формування та розвитку емпатії учнів молодшого шкільного віку забезпечить ефективність цього процесу.

2.2. З досвіду використання емпатійних ігор під час педагогічної практики У Криворізькій гімназії № 26

Під час виробничої педагогічної практики у Криворізькій гімназії № 26 ми проводили уроки мистецтва у 3-х класах за темою «Комічні та фантастичні образи» за навчальною програмою «Мистецтво» Л. Масол. Усього 8 уроків. Оскільки провідна ідея теми полягала в ознайомленні учнів з комічними та фантастичними образами в мистецьких творах, емоційним настроєм цих творів, ми поєднали навчальний матеріал теми з емпатійними іграми з метою розширити уявлення учнів про людські емоції. Грунтуючись на ключових емоціях теми семестру «сміх» і «радість», ми додали у зміст уроків ознайомлення учнів з такимим емоціями як «здивування», «спокій», «горе», «злість», «гнів», «смуток» (Додаток 4). Ми обрали відповідні музичні твори для прослуховування і аналізу, а саме : Л. Бетховен «Бабак», «Весело. Сумно»; Р. Шуман «Перша втрата»; В. Косенко «Не хочуть купити відмедика», «Купили ведмедика»; М.Степаненко «Скривдили» та інші.

Опишемо наш досвід з використання емпатійних ігор під час педагогічної практики. Головна мета наших уроків полягала у поєднанні головної теми уроку з матеріалом емпатійних ігор задля розширення уявлень учнів щодо людських емоцій, оволодіння ними навичками емпатійних проявів.

Для більш широкого ознайомлення учнів з емоційними проявами людини ми використали «Абетку емоційних переживань» (Додаток 1). Закріплення знань

про емоції ми пов'язували зі слуханням музичних творів, які наведені вище. У ході аналізу-бесіди передбачалися такі питання для обговорення:

- прослухайте уважно музичний твір. Знайдіть в «Абетці емоційних переживань» ту емоцію, яка відповідає за настроєм прослуханому музичному твору;
- поясніть свій вибір емоції, чому ви так вважаєте;
- схарактеризуйте настрій музичного твору;
- що ви відчували, коли слухали цей музичний твір, що уявляли, можливо щось пригадалося;
- як на вашу думку, чи випадково композитор твору саме таку дав йому назву.
- як ви вважаєте, про що нам розповів композитор у своєму музичному творі.

Враховуючи вік учнів, їхній особливий інтерес до ігрової діяльності, ми використовували на уроках мистецтва різні за змістом емпатійні ігри, спрямованні на формування та розвиток в учнів здатності до співпереживання, співчуття, небайдужості, турботи, поваги до інших – якостей, які засвідчують здатність людини до емпатійних проявів.

Наводимо приклади емпатійних ігор, які використовувалися на уроках мистецтва у 3-х класах.

«Намалюй що чуєш». Учням пропонується після прослуханого музичного твору намалювати на аркуші отримані емоційні враження, самостійно обравши зміст малюнку та його колір. Після завершення гри-завдання вчитель за бажанням учнів знайомить увесь клас з їхніми малюнками. Учень пояснює свій творчий задум, вчитель тактовно коментує його втілення на аркуші.

«Назви емоцію». Учням пропонується розглянути малюнки із зображенням

дитячих облич (Додаток 4) і визначити, яку емоцію вони передають. Для знаходження більш точного визначення дозволяється скористатися «Абеткою емоційних переживань». Учні повинні пояснити свою відповідь.

«Розкажи про улюбленого героя». Учням пропонується пригадати свого улюбленого героя (з життя, казки, фільма, літератури тощо) і розказати про нього, чому він улюблений, чому запам'ятався, якими вчинками, діями, ставленням до інших людей. Схарактеризувати позитивні риси, якими володіє улюблений герой.

«Намалюй емоції природи». Гра-завдання спрямовані на усвідомлення учнями значення і цінності оточуючої природи, важливості її збереження та охорони. Учні отримують завдання змалювати певне природне явище (дощ, захід сонця, ранок тощо) через призму певного емоційного настрою. Наприклад, «сумний, осінній дощ», «веселий, літній дощ», «сумна і ніжна верба», «тендітна та сором'язлива берізка». Обговорення результатів цього завдання концентрує увагу учнів на значенні природи в житті людини, необхідності її зберігати і шанувати.

Також ми використовували емпатійні ігри-інсценізації під час читання віршів або віршованих рядків з пісень. Учні розподіляються на групи за бажанням : одна група читає віршований текст, інша група – передає зміст тексту через його інсценізацію (пластику рухів, жести, міміку). Виконуючи такі завдання, учні вчаться розуміти текст, відчувати його емоційний настрій і передавати його через власні дії.

У Додатку 2 показано відібраний нами пісенний репертуар морально-етичного змісту, який включає пісні українських авторів під назвами : «Молитва», «Хто як не ми», «Березовий біль», «Ой, не можу я, не можу», «Бабуся», «Я не хочу гратись у війну», «Плакала киця», «Пташення», «Цуценя», «Безпорадне кошення», «Мурашка», «Діти і ластвіка». Наведемо приклад тексту однієї з пісень, яка інсценувалася учнями :

Пташення

Музика і слова Г.Бідняка, В.Вірясової

Поверталися ми з татком
 Із рибалки через парк.
 Підібрали пташенятко,
 Що втомилося літати.
 Понесли скоріш до хати,
 Обігріли пташення.
 Почало воно співати
 І літати навмання.
 Вранці, знаючи поради,
 Я віконце відчинив –
 Воно випурхнуло радо
 В світ квітучих, райських див...

Перед інсценуванням вірша-емпатійної гри учні знайомилися з його текстом, обговорювали і аналізували його. Разом з учнями вчитель робить загальний висновок :

- про що розповідає автор вірша ;
- чи ви поділяєте вчинок хлопчика й тата ;
- як би ви вчинили в такій ситуації ;
- чи важливо в житті проявляти один до одного чуйність і турботу ;
- чи потрібно до природи ставитися з турботою, оберігати її.

Отже, як показав аналіз проведеної нами роботи з використання на уроках мистецтва емпатійних ігор, учні з інтересом ставилися до таких ігор.

Моделювання різних життєвих ситуацій через емпатійну гру допомагало на уроці спрямувати увагу учнів на дуже важливі речі в житті людини, проговорити їх разом, усім класом, емоційно відчувати. Учні молодшого шкільного віку виявилися достатньо чутливими до тих образів, персонажів, які відображені у мистецьких творах. Вони були близькими і зрозумілими для них.

Ми дійшли висновку, що навіть епізодичне використання емпатійних ігор у початковій школі на уроках мистецтва відіграє велику виховну роль. На зрозумілих образах, прикладах, учні вчаться розуміти і відчувати як емоційний настрій музичного твору, так і аналізувати власний настрій, власні відчуття, отриманні від спілкування з музикою. Продуманий зміст емпатійних ігор, його відтворення учнями у різний спосіб дозволяє активізувати їхню сферу почуттів, викликати емоції співчуття й співпереживання, турботливого ставлення до інших людей, до природи, що формує їхню здатність до емпатії.

2.3. Методичні рекомендації щодо розвитку емпатії у молодших школярів на уроках мистецтва

Теоретичний аналіз наукових праць вітчизняних учених з проблеми розвитку емпатії молодших школярів, упровадження в освітній процес початкової школи власних методичних напрацювань під час виробничої педгогічної практики, апробація отриманих результатів дослідження на Міжнародній та Всеукраїнській науково-практичних конференціях дозволили сформулювати методичні рекомендації майбутнім учителям мистецтва, музичного мистецтва, студентам-практикантам щодо розвитку емпатії у молодших школярів на уроках мистецтва.

1. Педагогічна діяльність вчителя мистецтва у ЗЗСО (методична, музично-виконавська, організаційна) має ґрунтуватися на базових положеннях нормативних документів, що визначають провідні напрями реформування

освітнього процесу в сучасній українській школі. Серед цих документів : Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепція «Нова українська школа», Державний стандарт початкової освіти, Типові освітні програми. У цих документах наголошується на необхідності оволодіння учнями початкової школи базовими соціальними навичками, необхідними для успішного спілкування з іншими у подальшій життєдіяльності. Серед цих навичок виокремлюють : емоційну культуру, емоційний інтелект, уміння управляти власними емоціями та емпатію. Ці базові засади нормативних документів початкової освіти і обумовлюють актуальність проблеми розвитку емпатії молодших школярів в освітньому процесі.

2. Відповідно до наукових уявлень емпатія є особистісною, психічною якістю, що проявляється у повазі до іншої людини, здатності її зрозуміти, відчутти емоційний стан і співчутливо поставитися до неї. Емпатія є особистісною якістю зі складноорганізованою структурою, що включає когнітивну, емоційну і поведінкову складові.

3. Важливо враховувати висновок вчених про те, що розвиток емпатійних здібностей молодших школярів залежить від таких головних чинників : спрямованості виховного процесу на формування та розвиток емпатії молодших школярів, забезпечення міжособистісного спілкування та взаємодії учнів з оточуючими.

4. Період навчання у початковій школі вважається сензитивним для формування у молодших школярів здатності до емпатійних проявів, так як саме в цей період учні набувають досвід міжособистісного спілкування, вчаться працювати разом, в колективі, вчаться співпрацювати в різних видах навчальної діяльності. В цей період закладаються основи морального виховання учнів, формуються їхні моральні якості, почуття, навички поведінки, формуються погляди на стосунки між людьми.

5. Виховний процес з формування емпатійних проявів молодших школярів повинен починатися з формування в них сприйняття і розуміння іншої людини як значущої і цінної, яка заслуговує на повагу і доброзичлике ставлення.

6. Процес формування емпатії молодших школярів може мати негативні фактори, які повинен враховувати вчитель. Серед них : відсутність відносин між вчителем і учнем як рівноправних партнерів освітнього процесу; несприйняття учня як суб'єкта освітнього процесу; створення дискомфортного для учня освітнього середовища, наслідками чого можуть стати такі негативні прояви з боку учня як : емоційні розлади і емоційна нестриманість, труднощі у спілкуванні з вчителями та однокласниками, некерованість поведінки, відсутність бажання у досягненні успіхів в навчанні тощо.

7. Проведене дослідження і отримані результати підтверджують, на нашу думку, головну тезу для вчителя будь-якої спеціальності про те, що в освітньому процесі головну роль відіграє методика викладання предмету, оскільки поза нею не може здійснюватися як освітній процес взагалі, так і досягнення очікуваних результатів.

8. У методичному плані доцільно розпочинати формування емпатії молодших школярів на уроках мистецтва з ознайомлення з «Абеткою емоційних переживань», що сприятиме розумінню учнями що таке емоція людини і якою вона буває.

9. Головним методичним підходом у вирішенні питання розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва початкової школи є використання комплексного поєднання методів навчання при провідній ролі ігрового методу, що пояснюється урахуванням вікових особливостей учнів початкових класів і їхньою улюбленою діяльністю – ігровою. Провідним видом ігор доцільно обирати емпатійні ігри.

10. Важливим аспектом вибору і застосування методів та прийомів навчання в освітньому процесі є урахування вікових особливостей учнів та особливостей

їх пізнавальних процесів. Зокрема необхідно враховувати наочно-образний характер мислення молодших школярів, що обумовлює необхідність використовувати методи візуалізації. Схильність учнів цього віку до наслідування і копіювання вказує на ефективність методу уподібнення, коли учні в процесі художньо-творчої, інсценізованої діяльності копіюють через рухи, міміку, емоційний стан певного персонажа, перевтілюються в його образ, намагаючись відчувати, зрозуміти й передати його емоційний стан.

11. Окрім пісенного репертуару відповідного гуманістичного змісту рекомендується використовувати музичні твори з розділу «слухання музики», доступні для сприйняття молодшими школярами, наприклад : Л. Бетховен «Бабак», «Весело. Сумно», Р. Шуман «Перша втрата», М. Степаненко «Скривдили», В. Косенко «Не хочуть купити відмедика», «Купили ведмедика» та інші.

12. Дослідження проблеми розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва підтвердило положення педагогічної науки про те, що мистецька освіта, музично-пізнавальна діяльність учнів на уроках мистецтва у порівнянні з іншими навчальними дисциплінами найбільше сприяє розвитку емоційно-чуттєвої сфери, здатності до емоційного сприйняття оточуючого світу.

На нашу думку, урахування вчителями ЗЗСО, студентами-практикантами під час педагогічної практики розроблених нами методичних рекомендацій щодо розвитку емпатії у молодших школярів на уроках мистецтва сприятиме досягненню очікуваних освітніх результатів.

Висновки до розділу 2

1. Важливою складовою освітнього процесу, що визначає його ефективність, є методи виховання як способи діяльності вчителя та учнів з метою досягнення виховної мети. Як показав аналіз проведеного дослідження, з метою формування та розвитку емпатійних проявів молодших школярів на уроках мистецтва доцільно використовувати комплекс методів виховання серед яких : пояснення, бесіда, аналіз музичних творів, слухової наочності, візуалізації, порівняння, узагальнення. З урахуванням вікових особливостей учнів молодшого шкільного віку провідне значення серед методів виховання набуває ігровий метод, а саме емпатійні ігри.

2. Описаний у роботі власний досвід використання емпатійних ігор у період виробничої педагогічної практики у Криворізькій гімназії 26 показав, що зміст емпатійних ігор для використання в роботі з учнями початкових класів сприяє формуванню в них складових, що утворюють емпатію як особистісну якість : здатність сприймати і розуміти емоційних стан інших людей; розуміти значущість і цінність людини; ставитися з повагою до іншої людини; проявляти доброзичливе і співчутливе ставлення до людини; усвідомлювати важливість гуманного ставлення до природи, тварин, оточуючого світу.

3. Проведене дослідження, власний досвід використання емпатійних ігор в практичній роботі з учнями початкової школи дозволив сформулювати для вчителів ЗЗСО та студентів-практикантів методичні рекомендації щодо розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретико-практичне дослідження проблеми розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва дозволяє зробити наступні висновки :

1. Освітній процес в сучасній українській школі перебуває в умовах реформування, нормативним підґрунтям якого є Закон України «Про освіту», Концепція «Нова українська школа», Державний стандарт початкової освіти, Типові освітні програми. Цими державними документами визначені провідні напрями й завдання щодо здійснення реформи у початковій освіті, серед них : виховання учнів на засадах загальнолюдських цінностей, виховання в них особистісних, емоційно-моральних, гуманних якостей, зокрема й емпатії.

2. Ключовим поняттям нашого дослідження є емпатія. На основі теоретичного аналізу наукових праць вітчизняних вчених ми з'ясували, що у широкому розумінні емпатія розглядається психологічною категорією, яка тлумачиться як здатність людини відчувати та розуміти почуття інших людей, ставитися до них з увагою та співпереживанням. Як предмет дослідження психологічної науки емпатія розглядається складною особистісною якістю, що інтегрує здатність відчувати і розуміти почуття, переживання та стани інших людей, а також адекватно реагувати на них.

3. Грунтуючись на наукових працях вітчизняних вчених, ми розуміємо емпатію як особистісну, гуманну якість людини, яка проявляється у повазі до іншого, здатності розуміти, відчувати його емоційний стан й співчутливо ставитися до нього. Емпатія є показниками моральності людини, доброзичливого й небайдужого ставлення до іншого. Тому розвиток емпатії молодших школярів на уроках мистецтва ми розглядаємо важливим і актуальним завданням морально-естетичного виховання.

4. Актуальність проблеми розвитку емпатії молодших школярів також обумовлена необхідністю оволодіння ними базовими соціальними навичками, які допоможуть в майбутньому стати успішною людиною й ефективно взаємодіяти

та комунікувати в соціумі. Чуйність, здатність розуміти, співчувати іншій людині, бути до неї небайдужою – ті особистісні якості, які сприяють взаєморозумінню й позитивно-емоційному спілкуванню в соціумі.

5. Період навчання учнів у початковій школі вважається етапом інтенсивного соціального, психологічного та особистісного розвитку. Адже саме в цей період закладаються основи розумової, моральної, громадянської, естетичної культури. Найбільш сензитивним вважається цей період і для розвитку емоційної культури, складовою якої є здатність до емпатії.

6. В практичній роботі з учнями початкових класів на уроках мистецтва з метою формування в них здатності до емпатії доцільно використовувати комплекс методів виховання з провідною роллю ігрового методу, що пояснюється віковими особливостями молодших школярів, їх схильністю до ігрової діяльності.

7. Особливе місце серед ігрових методів виховання належить емпатійним іграм, які дозволяють змодельовати відповідні життєві ситуації, програвання яких учнями на уроках мистецтва сприяє формуванню в них емпатійних проявів.

8. Власний досвід використання емпатійних ігор на уроках мистецтва початкової школи в період педагогічної практики у Криворізькій гімназії № 26 підтвердив їх ефективність, що дозволило сформулювати для вчителів закладів загальної середньої освіти, студентів-практикантів методичні рекомендації щодо розвитку емпатії молодших школярів на уроках мистецтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрія В. Педагогіка творчого саморозвитку: інноваційний курс. Київ: Основа, 2016. 318 с.
2. Бідняк Г., Вірясова В. Будемо співати : пісні для дітей. Видавництво «Поліграфіст», 2002. 17 с.
3. Бухало О.Л. Формування емоційної культури молодших школярів у процесі психолого-педагогічної взаємодії: дис. канд. пед. наук. Бердянськ, 2010. 232 с.
4. Вавринів О.С. Становлення поняття емпатії в психології. *Теорія і практика сучасної психології*, 2019. № 2. Т.1. С.28–31.
5. Вашуленко О. В. Емоційно-ціннісна складова у структурі читацької компетентності молодшого школяра. *Початкова школа: вісник*. Київ, 2013. С. 13–17.
6. Ведмедеря М. Немає України без калини. Тернопіль: підручники і посібники. 2002. 29 с.
7. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2010. 88 с.
8. Власова О. І. Педагогічна психологія: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2005. 400 с.
9. Воронова О. Ю. Особливості емпатії у молодших школярів. *Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів: зб. тез доп. III всеукр. наук.-практ. конф. Мукачево, 2019. С. 64–66.*
10. Вправи та ігри для розвитку емпатії. URL: <https://tustan.school.org.ua/vpravi-ta-igri-dlya-rozvitku-empatii-21-26-30-24-10-2018/> (дата звернення: 27.09.24).
11. Галабурда Н. Джерельце. Пісні для дітей. Тернопіль: підручники і посібники, 2003. 17 с.
12. Груша Л. О. Педагогічні умови виховання емоційної культури дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. канд. пед. наук. Київ, 2009. 22 с.

13. Грушка А. Психологічні особливості формування у молодших школярів здатності до емпатії: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 053 «Психологія». Інституційний репозитарій Львівського державного університету внутрішніх справ. Львів: ЛДУВС, 2022. 141 с.
14. Демченко О., Драбинюк С. Формування емоційної культури молодших школярів засобами театрального мистецтва в інклюзивному освітньому просторі. *Молодий вчений*. Київ, 2022. №12. С. 65–71.
15. Державний стандарт початкової освіти. *Учитель початкової школи*. 2018, № 4.
16. Дорошенко Т., Сіліна Л. Формування емоційної культури молодших школярів на уроках мистецтва як умови їх успішної соціалізації. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Чернігів: НУЧК, 2023. С. 8–13.
17. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 327 с.
18. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація. *Соціальна психологія*, 2008. № 5 (31). С. 39–46.
19. Загальна психологія : підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ: Каравела, 2011. 464 с.
20. Злотник О. Й. Музика рідного дому: збірник пісень. Київ, 2005. 71 с.
21. Зозуля О. Співай, сопілочка моя. Пісні для дітей. Тернопіль: підручники і посібники, 2003. 21 с.
22. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів/інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffec4c92d2958213439>. (дата звернення : 12.11.23.).

23. Калошин В. Ф. Вплив емпатії на ефективність навчального процесу. *Практична психологія та соціальна робота*. Київ, 2018. №1. 391 с.
24. Кващук В. Пісенний водограй. Пісні для дітей та молоді. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 54 с.
25. Кирильчук А., Ремез Г., Бінцаровська А. Джерельця дитинства. Тернопіль: підручник і посібники, 2010. 130 с.
26. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку: дис... канд. психол. наук. Київ: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2005. 123 с.
27. Коган І. М. Особливості емпатії молодших школярів. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Київ: 2000. Т. II, ч. 6. 373 с.
28. Креденцер В. В. Емпатія як здатність суб'єкта спілкування. *Актуальні проблеми психології*. Т. 5. Вип. 12. Київ, 2022. С.107–114.
29. Кудряшова О. Вікові особливості розвитку емпатії як складової емоційної сфери в молодшому шкільному віці. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи*: зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2022. С. 25–50.
30. Кулаков Р. Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу. *Психологія: реальність і перспективи*: збірник наукових праць РДГУ. Випуск 15. Рівне, 2020. С. 92–94.
31. Лепешко В. Ми – нащадки Кобзаря. Пісні для учнів. Тернопіль: підручники і посібники. 2004. 73 с.
32. Масол Л. М. Методика навчання мистецтва у початковій школі: посібник для вчителів. Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2006. 256 с.
33. Матющенко І. М. Емпатія як механізм соціально-психологічної адаптації учнів допоміжної школи. *Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського державного*

- унів-ту: Серія соціально-педагогічна. Вип. VII. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В.С., 2007. С.286–288.
34. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed> (дата звернення 11.01.24).
35. Огаренко І. В. Особливості прояву емпатії у молодшому шкільному віці. *Сучасна психологія: актуальність проблеми й тенденцій розвитку*: матеріали міжрегіон. наук. практ. конф. Запоріжжя: КПУ, 2017. 178 с.
36. Орищенко О.А. Диференційно-психологічний аналіз емпатії: автореф. дис. канд. психолог. наук. Одеса, 2004. 21 с.
37. Попова Д. В., Подкопаєва Ю. В. Психологічні особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень*: збірник наукових праць. Київ, 2019. С. 136–138.
38. Прокопенко І.Ф. Педагогічні технології в підготовці вчителів: навч. посібник. Харків: Колегіум, 2018. 364 с.
39. Ракітянська Л.М. Нормативне забезпечення професійної підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва в контексті завдань Нової української школи. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*. Серія 14. Теорія і методика мистецької освіти. Т.2. С.51–56.
40. Ракітянська Л.М. Педагогічна практика з музичного мистецтва в початковій школі: теоретичний та методичний аспекти : навч.-метод. посібник для студентів-практикантів зі спеціальності «Музичне мистецтво». Кривий Ріг : КДПУ, 2018. 348 с.
41. Ракітянська Л.М. Пріоритетність завдань шкільної музичної освіти. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки / редкол. В.Ф.Черкасов та ін. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2016. Вип. 143. С.75–79.

- 42.Рябовол Т. А. Роль емпатії у процесі соціальної адаптації людини. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / За ред. академіка С. Д. Максименка. Київ: Нора-прінт, 2004. Вип. 24. 384 с.
- 43.Рябовол Т. А. Соціально-психологічні чинники розвитку емпатії у молодших школярів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <http://lib.iitta.gov>. (дата звернення: 12.11.23.).
- 44.Садкіна В.І. Маленькі секрети учительського успіху. Навчаємо з радістю. Харків: Вид. група «Основа», 2016. 144 с.
- 45.Сімак Є. Ю. Розвиток емпатії як важливого компоненту соціального розвитку особистості. Миколаїв: Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2022. 80 с.
- 46.Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Шияна Р.Б. 1-2 класи. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2022/08/15/Typova.osvitnya.prohrama.1-4/Typova.osvitnya.prohrama.1-2>. Shyyan. (дата звернення: 12.11.23.).
- 47.Ткачук Т. Л. Особливості розвитку емпатії у молодшому шкільному віці. Київ, 2018. 125 с.
- 48.Федотова С. О. Розвиток емпатії у молодших школярів засобами художньої літератури. *Сучасні тенденції розвитку теорії і практики дошкільної освіти*: зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. Полтава, 2010. С. 175–179.
49. Фіцула М.М. Педагогіка : навч. Посібник. Київ : «Академвидав», 2007. 560 с.
- 50.Шикирава Н.М. Емпатія як психологічна категорія <http://eprints.zu.edu.ua/27165/1/Shykyrava> (дата звернення: 14.12.23.).
- 51.Шпак М. М. Психологія розвитку емоційного інтелекту молодших школярів: монографія. Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2016. 372 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Абетка емоційних переживань

Радість — коли тобі добре, весело, радісно, смішно.

Сум — коли тобі сумно, безрадісно.

Гнів — коли ти розлючений.

Страх — коли ти боїшся когось або чогось.

Здивування — коли тебе щось дуже дивує.

Тривога — коли тебе щось дуже занепокоює, коли ти втрачаєш спокій.

Любов — коли ти любиш когось або щось.

Гордість — коли ти пишася кимось.

Спокій — коли тебе нічого не турбує.

Вина — коли ти відчуваєш свою провинність.

Сором — коли ти відчуваєш, що зробив щось неправильно.

Вдячність — коли ти вдячний комусь за увагу або допомогу.

Додаток 2

ПІСЕННИЙ РЕПЕРТУАР МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО ЗМІСТУ

Молитва

Слова і музика А.Житкевича

І вперше, і вдруге, і в тисячний раз

Молюсь не за себе, молюся за вас:

За кожную травинку, що в лузі росте,

За кожную краплинку, що з неба впаде,

За те, що розквітло, за те, що зійшло.
 Молюсь не за себе, молюся за вас!

І вперше, і вдруге, і в тисячний раз
 Молюся не за себе, молюся за вас:
 За слово привітне, що радість несе,
 За те, що любов'ю голубить усе,
 За щедрість і ласку, за теплу весну,
 За мамину казку і душу ясну.
 Молюсь не за себе, молюся за вас.

І вперше, і вдруге, і в тисячний раз
 Молюсь не за себе, молюся за вас:
 Я тих, кого доля вмивала слізьми,
 Обняв би, прикрив би, як пташка крильми.
 Звичайні й славетні, великі й малі –
 Молюся за вас, що ви є на землі!
 Молюся за всіх, хто живе на землі!

Хто як не ми

Слова і музика А. Горчинського

Там, де ліс шелестів щохвилини,
 Хмарочоси ростуть з підземелля
 Там, де ріки неслися неспинно,
 Насуваються нині пустелі.

Приспів:

А природа. А природа
До людей не втомилась кричати:
«Не робіть ви більше шкоди,
Бо природу не можна топтати!»

Приспів:

Флора, фауна майже зникає,
А земля хвора від радіацій.
І родючих ґрунтів вже немає,
Бо втомились від меліорацій.

Приспів:

Зупинися сьогодні. Людино,
Бо назад вороття не буває.
Ця земля – неповторна, єдина.
Зупинися – планета благає.

Березовий біль

Слова Я. Кравченко

Музика В. Лепешка

Сонечко пригріло –
і весна прийшла,
під вікном берізка
молода зроста.
Листячко на вітті
боязко дрижить...
– Що тобі. берізонько,
що тобі болить?

– Невеселі люди,
і все більше – злі.
Сумно їм живеться
на своїй землі.
Тяжко Україні...
Де ж отаман, де –
що засвітить сонце
віри у людей?

Ой, не можу я не можу

Вірші Л.Ямкового

Музика О.Злотника

Я в садочку відшукав
Цуценятко біле,
Дав шматочок пиріжка,
А воно зраділо –
І біжить, забувши втому.
Все за тінню, аж додому.

Приспів:

Ой, не можу я, не можу,
Бачити собаку – бомжа,
Я усіх бомжів – котів,
Приголубити хотів.
Всі сюди! В годину злую
Нагодую, підлікую.
Навіть мама просить:

– Сину, може досить?!

Приспів:

Сам годую я звірят,

Сам і прибираю,

Очі в них добром горять

Наче щось питають:

– М'яу – м'яу – гав, кар – кара!

Гамір, наче на базарі.

Приспів:

Я все скоро підросту

Стану мудрим дуже,

Та з тваринами святу

Не полишу дружбу:

Хто не дбає про тварину

Не любитиме й людину.

Бабуся

Вірші О.Білозір

Музика О.Злотника

Знов моя бабуся пісню заспіває.

І, відклавши справи, сяде край вікна.

Я дрібненькі зморшки на щоках торкаю,

Але ти для мене завжди молода.

Приспів:

Заспівай мені, бабуся,

Тиху колискову.

Я з тобою повернуся

У дитинство знову.

І нехай душц торкнеться

Пісня солов'їна.

Заспівай мені, бабусю,

Рідна і єдина!(Двічі)

Приспів:

Кожен день дитинства зв'язаний з тобою.

Ти мене навчила мудростям життя.

В першому кохання, в радості і в горі

Вірна, нерозлучна подруго моя.

Приспів:

Пам'ятаєш, бабцю, в сніжні хуртовини

Завжди засинала на твоїх руках.

І звучала пісня ніжна, солов'їна.

Усмішка сіяла на твоїх устах.

Я не хочу гратись у війну

Вірші С.Галябарди

Музика О.Злотника

Я сьогодні знову не засну

І боюсь, що не засну ніколи.

Нині знову бачив я війну,

Як вороги підірвали школу.

Перестали битися серця

Тих дітей, які лиш розцвітали.

І навіщо смерть потрібна ця,

І кому ці діти заважали.

Приспів:

Я не хочу гратися у війну,

Я зламав нового автомата.

Я не хочу гратися у війну,

Я не хочу у дітей стріляти.

Я прошу, не грайтеся у війну.

Я не можу бачити могили.

Хто поверне посмішку ясну

Тій дитині, що її убили?

Приспів:

Я пишаюсь прадідом своїм,

Що геройськи на війні загинув.

Перемогу він приніс усім,

І поліг за нас, за Батьківщину.

А за що сьогодні ллється кров

І чому так рано гинуть діти,

Боже, дай вам розум і любов.

Зупинися, зупинися, світе.

Плакала киця

Музика Н. Галабурди

Слова І. Франка

Плакала киця на кухні,

Аж їй очиці попухли.

– Чого ж ти, киценько, плачеш,

– Їсти чи питоньки хочеш,

– Їсти, ні пити не хочу,
 З тяжкої жалості плачу.
 Сам кухар сметанку злизав,
 На мене кицюню сказав.
 Хтів мені лапки побити,
 Чим же я буду ходити?

Пташеня

Музика і слова Г.Бідняка. В.Вірясової.

Поверталися ми з татком
 Із рибалки через парк.
 Підібрали пташенятко,
 Що втомилося літати.
 Понесли скоріш до хати,
 Обігріли пташеня.
 Почало воно співати
 І літати навмання.
 Вранці, знаючи поради,
 Я віконце відчинив –
 Воно випурхнуло радо
 В світ квітучих, райських див...

Цуценя

Слова Григорія Яковчука

Приніс мені татко

Мале цуценятко.

Приспів:

Любить з нашого двора
Цуценя вся дітвора. (Двічі)

Приспів:

Хлопчики й дівчатка
Кормлять цуценятко.

Приспів:

Цуценя маленьке
Хитре і гарненьке.

Безпорадне кошеня

Слова Н. Папроцької

Музика О. Зозулі

Дощем дрібним хмаринка сіяла ледача.

Я йшла зі школи по калюжах навмання,

Коли під лавкою знайшла пухнастий м'ячик – } Двічі
Маленьке сіре безпорадне кошеня. }

Самотнє, злякане, забилося під лаву

І там в кутку тремтіло, мабуть, вже давно,

Мене побачивши, лиш пропищало «Мяу», } Двічі
Напевно, маму свою кликало воно. }

Хоч знала я, що мені варто поспішати,

Бо зачекалась вдома вся моя рідня,

Та не могла в ту мить я під дощем лишати } Двічі

Таке беззахисне, голодне кошеня.

Боялась я, що не зрадіє киці мама,

Але сміливо кнопку тиснула дзвінка,

А мама в дверях тільки сплеснула руками

Й налила в блюдце запашного молока.

} Двічі

Мурашка

Слова В. Верховеня

Вітер чеше чорну гриву,

Грім гуркоче – квапить зливу!

А малесенька мурашка } Двічі

Забарилась, бідолашка! }

По галявинці гуляла–

Від батьків-мурашка відстала!

До мурашки не близько.

Та й по спинці дощик бризка!

} Двічі

І малесенька мурашка

Заховалась під рмашку!

Під ромашкою не тісно, } Двічі

І затишно, і захисно. }

Діти і ластівка

Слова М. Підгірянки

Музика А. Басової

Ластівочка чорна-біла
 Під стріхою гніздо вила,
 Над подвір'ям кружеляла } Двічі
 І на діток споглядяла. }

І питалася сердечно:
 – Чи гніздитесь тут безпечно?
 – Люба, мила ластівочко, } Двічі
 Ти не бійся за гніздечко. }

Ми і киці накажемо,
 І песика прив'яжемо.
 Відженемо лихого хлопця } Двічі
 І недоброго горобця. }

Ліпи гніздо скоро, духом,
 Вистеляй м'якеньким пухом,
 Бо надійна наша стріха } Двічі
 Захистить тебе від лиха. }

Додаток 3

ЕМОЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МУЗИКИ

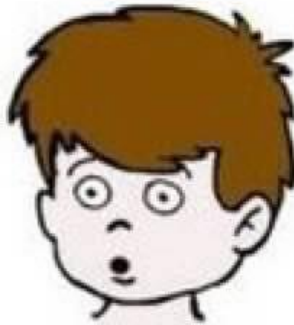
Сумна	Спокійна	Весела
Журлива	Мирна	Танцювальна
Печальна	Добродушна	Грайлива
Заплакана	Повільна	Бадьора
Жалібна	Прозора	Завзята

Пригнічена	Ніжна	Радісна
Гнітюча	Вразлива	Дзвінка
Невиразна	М'яка	Щаслива
Покірна	Ласкава	Жартівлива
Слухняна	Тепла	Жива
Беззахисна	Душевна	Смішна
Байдужа	Привітна	Пустотлива
Сіра	Дружня	Чудернацька
Холодна	Приємна	Хитра
Невпевнена	Райдужна	Іронічна
Нерішуча	Цілюща	Збуджена
Песимістична	Добра	Енергійна
Похмура	Лірика	Стрімка
Таємна	Зворушлива	Швидка
Роздратована	Чарівна	Активна
Імпульсивна	Милозвучна	Динамічна
Неприємна	Горда	Піднесена
Непривітна	Одухотворена	Величальна
Тривожна	Схвильована	Насичена
Сердита	Таємнича	Життєва
Строга	Загадкова	Святкова
Жорстока	Урівноважена	Оптимістична
Зловісна	Стримана	Життєстверджуваюча
Важка	Проста	Життєрадісна
Різка	Впевнена	Волелюбна
Грізна	Міцна	Яскрава
		Урочиста
		Велична
		Вольова
		Рішуча
		Героїчна
		Переможна
		Незламна
		Богатирська
		Могутня
		Непоборна
		Незламна
		Заклична
		Бойова

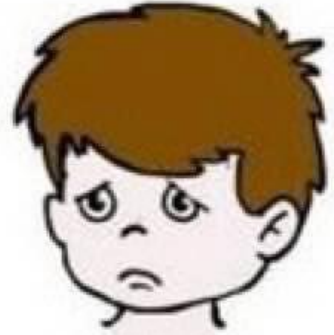
Емпатійна гра «Вгадай емоцію»

РАДІСТЬ

ЗДИВУВАННЯ

СПОКІЙ

ЗЛІСТЬ

РАДІСТЬ

ГОРЕ

ГНІВ

ЗДИВУВАННЯ

